

گل تعمیر

مهدی مهدی‌زاده

دبیر ادبیات دبیرستان‌های مشهد

چکیده

در این مقاله، نخست اصطلاح «گل تعمیر» را توضیح می‌دهیم و سپس در این مورد به نقد و بررسی در شعر صائب و کتاب آرایه‌های ادبی (سال سوم انسانی) می‌پردازیم. شعر صائب تبریزی، علاوه بر ساختار ادبی و هنری، از نظر کاربرد واژگان و ترکیبات حوزه مردم‌شناسی و فرهنگ عامه اهمیت دارد. این ترکیبات اگرچه یکی از ویژگی‌های شعر صائب و شاعران هم‌دوره اوست، در پاره‌ای از موارد دیرپاب و ابهام‌انگیز است و خواننده را به تأمل وامی‌دارد.

صائب واژه گل در مثنوی را با همان مضمون به گل تعمیر تغییر داده و در دیوان خود به کار برده است.

«گل تعمیر» یکی از اصطلاحات حوزه معماری سنتی عصر تیموری و صفوی است که در شعر صائب و شعرایی همچون: امیرعلیشیر نوایی، بیدل دهلوی و هزین لاهیجی آمده است. البته بسامد آن در غزلیات صائب بیشتر است.

این ترکیب در «فرهنگ اشعار صائب» (احمد گلچین معانی) و «فرهنگ‌نامه شعری» (رحیم عقیقی) و نیز در «برهان قاطع»، «لغت‌نامه د خدا» و دیگر فرهنگ‌ها نیامده است.

علاوه بر این، در گزیده‌ها و شرح اشعار صائب مانند «مجموعه رنگین گل» (محمد قهرمان)، «دویست و یک غزل صائب» (امیری فیروز کوهی)، «بهار زنده‌دلان» (رضا اشرف‌زاده)، «نقش پای غزالان» (معصومه معدن‌کن)، «بازکن از جبین گره» (عفت نجارنوبری) غزلی که این ترکیب را داشته باشد؛ انتخاب و شرح نشده است.

در زبان فارسی یکی از تعابیر کنایی واژه گل «پای در گل ماندن» در مفهوم ناتوان بودن است اما در آثار عرفانی این واژه کاربرد بیشتری داشته و اغلب به‌طور نمادین و استعاری به‌جای علائق نفسانی و امور ظاهری به‌کار رفته است و دوری از این علائق نفسانی یکی از ارکان طریقت و شریعت برای نیل به حقیقت است. چنان‌که مولوی انسان گرفتار علائق را همواره بیمارگونه و زردرو دانسته است:

گل مخور گل را مخر گل را مجو
زان که گل خوارست دایم زرد رو

(مولوی، ۱۳۷۸: ۲۵۰)

چون مزاج آدمی گل‌خوار شد
زرد و بدرنگ و سقیم و خوار شد

(همان: ۳۰۶)

در گذشته گل مصرف دارویی داشت. در کتاب‌های طب سنتی به انواع و خواص هر یک از این مصارف دارویی اشاره شده است. برای مثال: «طین ارمنی» «که گل سرخ‌رنگی بود و آن را از ایروان و ارمنیه می‌آوردند، قابض و مقوی قلب و نافع جهت وبا و طاعون بود»؛ «طین اخضر» «خاک سبز رنگ و چسبنده‌ای بود و آن را از اردکان می‌آوردند. زنان این طین اخضر را بریان می‌کردند، دوده می‌دادند و می‌خوردند زیرا مقوی قلب در رفع چین و چروک صورت مؤثر بود.» و یا «طین دقوقی» «که از ناحیه دقوقی شهر حلب می‌آوردند کبود رنگ بود و در درمان اسهال به کار می‌رفت و...» (عقیلی، ۱۳۹۰: ۵۳۴)

امروزه گل سرشور بازمانده یکی از انواع گل‌های دارویی است که در عطاری‌ها یافت می‌شود و آن را برای شست‌وشوی موی سر توصیه می‌کنند. در معماری سنتی هم، گل انواعی داشته است. برای مثال: ساروج، گل سفید (دوغاب گل سفید) (انوری، ۱۳۸۱: ۶۲۰۳) امروزه در نواحی زاگرس، گل تنور ترکیبی از خاک رس و اندکی پشم بز است که با لگدمال کردن آن ملاتی مقاوم بدون ترک خوردگی و در برابر حرارت به‌دست می‌آید. این نوع را نیز، می‌توان به فهرست انواع گل، در معماری سنتی اضافه کرد و یا گل تعمیر که مخلوطی از خاک و گاه بود و با لگدمال کردن و بر هم زدن آن، ملاتی چسبنده و مقاوم به‌دست می‌آید. صائب در بیتی به آن اشاره کرده است: خرج آب و گل تعمیر نمی‌شد هرگز برگ کاه من اگر کاه‌بایی می‌داشت

(تبریزی، ۱۳۸۳: ۱۰۱۸)

این گل برای ترمیم بنا و کشیدن بر سطح دیوارها و بام‌ها جهت پوشاندن ترک و جلوگیری از آب چکه سقف‌ها به کار می‌رفته است. پای کشیدن از این گل به هنگام لگدمال کردن، به دلیل چسبندگی مشکل بود. صائب تبریزی نیز، گل تعمیر را به پیروی از مولوی، در معنای استعاری و نمادین به جای تعلقات نفسانی و مادی به کار برده است که پای کشیدن از آن دشوار است. یادآوری می‌شود، صائب واژه گل در مثنوی را با همان مضمون به گل تعمیر تغییر داده و در دیوان خود به کار برده است. در کتاب آرایه‌های ادبی، سال سوم متوسطه (رشته ادبیات و علوم انسانی)، در توضیح بیت «تا نگردد جذبۀ توفیق صائب دستگیر/ از گل تعمیر پای خود کشیدن مشکل است» گل تعمیر اضافه تشبیهی در نظر گرفته شده است (هادی، ۱۳۸۸: ۲۶) که صحیح نیست بلکه استعاره از تعلقات مادی است. دبیران و دانش‌آموزان برای یافتن پایه‌های تشبیه با ابهام روبه‌رو می‌شوند در حالی که مشبه حذف شده است.

در ذیل به نمونه‌های دیگری از این کاربرد در دیوان صائب می‌پردازیم.

تا پا نکشیم از گل لغزنده تعمیر

چون نکهت گل همسفر باد نگرديم

(تبریزی، ۱۳۸۳: ۲۷۷۶)

دانه سوخته خاک فراموشان است

هرکه مشغول به آب و گل تعمیر شود

منابع

۱. انوری، حسن. فرهنگ بزرگ سخن، انتشارات سخن، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۱.
۲. تبریزی، صائب. دیوان اشعار، نشر علم، چاپ اول، تهران، ۱۳۸۳.
۳. دهلوی، بیدل. دیوان اشعار، به تصحیح اکبر بهدادوند، پرویز عباسی‌داکائی، انتشارات الهام، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۶.
۴. عقیلی‌علوی خراسانی، سیده‌محمدحسین شیرازی. مخزن‌الادویه، تحقیق و تحشیه: محمدرضا شمس اردکانی، روجا رحیمی و... سبز آرنج، چاپ دوم، تهران، ۱۳۹۰.
۵. قزوینی، واعظ. دیوان اشعار، به کوشش سیدحسن سادات ناصری، مؤسسه مطبوعاتی علی‌اکبر علمی، چاپ اول، تهران، ۱۳۵۹.
۶. حزین، لاهیجی. دیوان اشعار، به تصحیح ذبیح‌الله صاحبکار، نشر سایه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۴.
۷. مولوی، جلال‌الدین محمدبن محمد، مثنوی معنوی، به اهتمام دکتر توفیق سبحانی، انتشارات روزنه، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۸.
۸. نوایی، امیرعلیشیر. دیوان اشعار، به اهتمام رکن‌الدین همایون فرخ، انتشارات اساطیر، چاپ اول، تهران، ۱۳۷۵.
۹. هادی، روح‌الله. آرایه‌های ادبی (کتاب درسی سوم متوسطه - رشته ادبیات و علوم انسانی)، شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران، تهران، ۱۳۸۸.

(همان: ۱۹۳۶)

شست آن روز قضا دست ز آبادی ما
که گرفتار به آب و گل تعمیر شدیم

(همان: ۲۷۷۹)

برآور از گل تعمیر پای خویش را صائب
که گردد گنج هر کس ساکن ویرانه می‌گردد

(همان: ۱۲۰۷)

تو را پا در گل تعمیر رفته است
حضور کنج ویران را چه دانی؟

(همان: ۳۲۷۴)

درین دو هفته که گل میهمان این چمن است
مباش در پی تعمیر آشیانه‌ی خویش

(همان: ۲۳۹۲)

هر که می‌کوشد به تعمیر تن ویران خویش
گل ز غفلت می‌زند بر رخنه زندان خویش

(همان: ۲۳۸۹)

علاوه بر صائب شاعرانی با این ترکیب مضامینی
آفریده‌اند:

گل اگر باید پی تعمیر کوی عاشقی
بهر آن آبی چو اشکم نبود و خاکی چو من

(نوایی، ۱۳۷۵: ۲۷۶)

بنای نفس را به هوا بستند

ز تسکین گلی نیست تعمیر را

(بیدل، ۱۳۷۶: ۴۱۴)

خمار آگین دلم خرم شود ساقی ز لای خم

به این یک مشت گل، تعمیر کن خال خرابش را

(لاهیجی، ۱۳۷۴: ۱۰۰)

دنباله مطلب در وبگاه نشریه